Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 2
IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR

SHAXS SHAKLLANISHI JARAYONIDA IJTIMOIY INSTITUT SIFATIDA DINNING ROLI

Maxmud Abdimo'min o'g'li Majitov*

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti yoshlar masalalari, ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori, Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

✉ mazhitov1981@inbox.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada fundamental ijtimoiy institut sifatida dinning ijtimoiylashuvi va shaxs shakllanishi jarayonlariga ko'p qirrali ta'siri o'rganiladi. Tizimli, tarkibiy-funksional va fenomenologik yondashuvlarga tayangan holda, tadqiqotda dinning tartibga soluvchi, qadriyatli yo'naltiruvchi, integrativ va kompensatorlik kabi asosiy funksiyalari tahlil qilinadi. Unda diniy normalarni o'zlashtirish va o'zlikni anglash (identifikatsiya) mexanizmlari, shuningdek, diniy institutlarning deviant xulq-atvor va shaxsning psixologik barqarorligiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Zamonaviy dunyoviy va post-dunyoviy jamiyat sharoitida dinning roli o'zgarib borayotganiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar

din, ijtimoiy institut, ijtimoiylashuv, shaxs shakllanishi, qadriyat-me'yor tizimi, diniy o'ziga xoslik, postsekulyar jamiyat.

DOI: 10.5281/zenodo.21743242

Kirish.

Inson shaxsining shakllanishini belgilovchi omillar masalasi an'anaviy tarzda sotsiologiya, psixologiya, falsafa va antropologiya fanlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Globallashuv, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar va an'anaviy qadriyatlar tizimidagi inqiroz sharoitida ijtimoiy moslashuvning fundamental institutlari rolini qayta ko'rib chiqish zarurati yuzaga kelmoqda. Din ushbu institutlar orasida eng qadimiy va barqarorlaridan biri hisoblanadi.

Fan va texnologiya taraqqiyoti bilan diniy tafakkur muqarrar ravishda barham topadi, deb hisoblagan XIX va XX asrlar radikal dunyoviylashtirish nazariyachilari (masalan, Ogyust Kont, Karl Marks va Zigmund Freyd)ning bashoratlariga zid ravishda, XXI asr "diniy uyg'onish" yoki dunyoviylikdan voz kechish (desekulyarizatsiya) hodisasiga guvoh bo'lmoqda. Post-dunyoviy jamiyatda din nafaqat o'z mavqeini saqlab qoladi, balki faol transformatsiyaga uchrab, o'zlikni anglash va ma'naviy amaliyotlarning yangi shakllarini taklif etadi. Shu bois, dinni shunchaki dogmatik tizim sifatida emas, balki ijtimoiy "men"ni shakllantirishda faol ishtirok etuvchi dinamik ijtimoiy institut sifatida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism.

Dinni ijtimoiy institut sifatida o'rganishning nazariy asosi klassik sotsiologlarning ishlarida yaratilgan:

1) Emil Dyurkgeym dinni ijtimoiy birdamlik va jamoaviy ong manbai sifatida qaragan.

2) Maks Veber diniy axloqning (xususan, protestantizmning) iqtisodiy xulq-atvor va shaxsiyat turi («kapitalizm ruhi») shakllanishiga ko'rsatgan chuqur ta'sirini ko'rsatib berdi.

3) Karl Marks dinning mafkuraviy va kompensatorlik funksiyalariga urg'u berdi.

4) Struktural-funksional yondashuv (T. Parsons, R. Merton) dinni jamiyatning integratsiyasi va qadriyatlar qayta ishlab chiqarilishini ta'minlovchi kichik tizim sifatida ta'riflash imkonini berdi.

5) Fenomenologik sotsiologiya (P. Berger, T. Luckmann) shaxsning kundalik hayotida diniy voqelikning shakllanish mexanizmlarini ochib berdi.

Ijtimoiy institut — bu ijtimoiy ahamiyatga ega vazifalarni bajaradigan hamda ijtimoiy tizim barqarorligini ta'minlaydigan, odamlarning jamoaviy faoliyatini tashkil etishning barqaror shaklidir. Din ijtimoiy institutning barcha mezonlariga javob beradi. U rivojlangan tashkiliy tuzilmaga (cherkov, konfessiya, sekta) ega. Unda me'yor va qadriyatlarning rasmiylashtirilgan tizimi (amrlar, qonun-qoidalar) mavjud. U ijtimoiy nazorat va sanksiyalar (ham dunyoviy, ham transsendent) tizimini yuritadi. U shaxs va jamiyatning asosiy ehtiyojlarini qondiruvchi muayyan vazifalarni bajaradi.

Din ijtimoiy institut sifatida insonning transsendent (g'ayritabiiy) borliq bilan bo'lgan munosabatini, shaxsiy mistik tajribani jamoaviy amaliyotlar va omma uchun ochiq ramzlar doirasiga ko'chirish orqali institutsionalizatsiya qiladi.

Diniy institut o'zaro bog'liq to'rtta tarkibiy qismdan iborat:

[Diniy institut]
│
├─► Diniy ong (mafkura, ta'limot, afsonalar)
├─► Diniy harakatlar (sig'inish, marosimlar, rituallar, ibodatlar)
├─► Diniy tashkilotlar (iyerarxiya, ruhoniylar, jamoalar)
└─► Diniy munosabatlar (guruhlararo va guruh ichidagi aloqalar)

1. Diniy ong: G'oyalar, e'tiqodlar, afsonalar va dogmalar tizimi. Shaxs darajasida u dunyoning kognitiv xaritasini — ya'ni insonning kelib chiqishi, hayot mazmuni va o'limdan keyingi ruh taqdirini izohlovchi dunyoqarashni shakllantiradi.

2. Diniy harakatlar (kult): Marosimlar, rasm-rusumlar, muqaddas amallar va ibodatlar tizimi. Kultga oid xatti-harakatlar diniy mazmunlarning amalda namoyon bo'lishiga va hissiyotlar orqali chuqur singishiga xizmat qiladi.

3. Diniy tashkilotlar: Cherkovlar, sektalar, konfessiyalar, monastirlar va ta'lim muassasalari. Ular tajriba uzatish, resurslarni boshqarish va avlodlar o'rtasidagi uzluksizlikni ta'minlash vazifasini bajaradi.

4. Diniy munosabatlar: Dindorlar o'rtasida, shuningdek, ruhoniylar va oddiy dindorlar o'rtasida yuzaga keladigan aloqalar. Ushbu munosabatlar yuqori darajadagi ishonch va hamjihatlik («birodarlik», «opa-singillik») bilan tavsiflanadi.

Sotsiologiyada shaxs shunchaki biologik individ sifatida emas, balki ijtimoiy aloqalar va madaniy muhitga integratsiyalashuv jarayonida shakllanadigan insonning tizimli sifati sifatida qaraladi. Shaxs — bu qadriyatlar, motivlar, ijtimoiy rollar va maqomlarning o'ziga xos tuzilishiga ega bo'lgan ongli faoliyat subyektidir.

Shaxsning shakllanishi — bu dinamik va butun umr davom etadigan jarayon bo'lib, uning poydevori bolalik va o'smirlik davrida qo'yiladi. Ushbu jarayon ijtimoiylashuv deb ataladi.

Ijtimoiylashuv an'anaviy ravishda ikkita asosiy bosqichga bo'linadi:

Birlamchi: Mikrosotsial muhitda (oilada, yaqinlar davrasida) kechadi. Bunda bola asosiy ko'nikmalar, til va fundamental axloqiy me'yorlarni o'zlashtiradi.

Ikkilamchi: Makrosotsial muhitda (maktab, universitet, ish joyi, armiya, davlat va diniy muassasalarda) kechadi. Bunda shaxs maxsus ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi.

Ijtimoiylashuv mexanizmlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

• Taqlid qilish: Muhim ahamiyatga ega bo'lgan kattalar xulq-atvorini aynan takrorlash.

• Identifikatsiya: O'zini muayyan guruhga mansub deb bilish.

• Interiorizatsiya: Tashqi ijtimoiy me'yorlar, talablar va qadriyatlarni shaxsning ichki olamiga singdirish hamda ularni shaxsiy e'tiqodga aylantirish.

Din ham birlamchi (dindor oila orqali), ham ikkilamchi ijtimoiylashuvlar (diniy jamoalar, yakshanba maktablari va ommaviy axborot vositalari orqali) jarayonida kuchli omil vazifasini bajaradi.

Din qator ijtimoiy va psixologik vazifalarni bajarish orqali shaxsga shakllantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Inson ongining — yetishmovchilik hisidan kelib chiqadigan — birlamchi ehtiyojlaridan biri bu hayot mazmuniga

bo‘lgan ehtiyojdir. Din asrlar davomida o‘zini oqlagan va tasdiqlangan mazmunlar tizimini (matritsasini) taklif etadi. U eng muhim (ekzistensial) savollarga javob beradi: “Men kimman?”, “Nima uchun yashayapman?”, “O‘limdan keyin nima bo‘ladi?” va ‘Nima uchun azob-uqubatlar mavjud?”

Din teoditseya (dunyodagi yovuzlik qarshisida Xudoning adolatini oqlash) va esxatologiyani shakllantirish orqali insonni ekzistensial bo‘shliq va anomiyadan himoya qiladi. Shaxs yaxshilik va yovuzlik aniq farqlanadigan hamda oliy hokimiyat tomonidan asoslangan mutlaq tayanch nuqtasiga ega bo‘ladi.

Din shaxsning axloqiy asoslarini shakllantiradi. Diniy ko‘rsatmalar (masalan, Ibrohimiy dinlardagi O‘nta amr yoki Hind dinlaridagi Karma tushunchasi) xulq-atvorni tartibga soluvchi majburiy omillar vazifasini o‘taydi.

Diniy nazorat mutlaq va chuqur xarakterga ega, chunki u “ichki senzura” (vijdon) darajasida shaxsning ichki dunyosiga singib ketgan bo‘ladi. Inson me’yordan chetga chiqishdan politsiyadan qo‘rqqani uchun emas, balki ilohiy tartibni buzishdan cho‘chigani sababli tiyiladi.

Inson hayoti stress, inqirozlar, kasallik va yo‘qotishlar bilan kechadi. Din psixologik himoya (yengillik bag‘ishlovchi) vazifasini o‘taydi. Ibodat, meditatsiya, gunohga iqror bo‘lish va marosimlar orqali inson katarsis (poklanish) hamda psixologik zo‘riqishdan xalos bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Din azob-uqubatni o‘zgartiradi: u ma’nosiz tartibsizlik bo‘lishdan to‘xtab, «iymon sinovi», «ruhning poklanishi» yoki «o‘tmishdagi amallarning oqibati»ga aylanadi. Bu esa shaxsning hayotiy qiyinchiliklarga chidamliligini — ya’ni ruhiy jihatdan sinmay, hayot sinovlariga bardosh bera olish qobiliyatini — oshiradi.

Diniy tashkilotning bir qismiga aylanish orqali shaxs yakkalanib qolgan alohida birlik (atom) bo‘lishdan to‘xtaydi. U «biz» guruhining (masalan, Umma, cherkov yoki Sangxa) a’zosiga aylanadi. Bu esa kuchli xavfsizlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hissini taqdim etadi. Jamoa ichidagi muloqot umumiy ramzlar, til va qadriyatlarga asoslanadi, shu tariqa begonalashuv va yolg‘izlik xavfini kamaytiradi.

Diniy o‘zlikni anglash — bu shaxsning o‘zini muayyan dinga va aniq bir diniy guruhga mansub deb bilishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘z-o‘zini anglash jihatidir.

Diniy o‘zlikni anglash tuzilmasida uchta tarkibiy qism ajratib ko‘rsatiladi:

Kognitiv: Dogmalar, muqaddas matnlar va o‘z konfessiyasi tarixi haqidagi bilimlar.

1. Emotsional (affektiv): Diniy tuyg‘ular (ehtirom, Xudoga muhabbat, Xudodan qo‘rqish, muqaddaslik hissi).

2. Xulq-atvorga oid (konativ): Marosimlarda qatnashish, ro‘za tutish, xayriya va missionerlik faoliyati.

Din ijtimoiy institut sifatida bir xil (bir jinsli) emas. Turli diniy tizimlar o‘ziga xos arxetiplar va shaxs turlarini shakllantiradi.

1. Ibrohimiy dinlar (Iudaizm, Xristianlik, Islom)

Ibrohimiy diniylik turi teotsentrizm hamda Xudoni Shaxs sifatida tasavvur qilish tushunchasi bilan tavsiflanadi.

Shaxsiyat Yaratuvchi bilan muloqot (M. Buber ta’riflaganidek, ”Men va Sen” munosabati) orqali shakllanadi.

• Gunoh uchun shaxsiy javobgarlik, iroda erkinligi va chiziqli tarixiy vaqt tushunchasiga alohida urg‘u beriladi.

• Xristianlik fidokorona muhabbat, kamtarlik, kechirimlilik va botiniy o‘zgarish qadriyatlariga asoslanadi.

• Islom (”bo‘ysunish” ma’nosini anglatadi) qat’iy intizom, qonun-qoidalarga (Shariatga) rioya qilish, ijtimoiy adolat va birodarlik tuyg‘usiga yo‘naltirilgan shaxsiyatni shakllantiradi.

2. Dharmik dinlar (hinduizm, buddizm)

Bu yerda kosmotsentrizm hamda shaxssiz Mutlaq yoki qonun tushunchasi ustunlik qiladi.

• “Men” (shaxs) Karma (sabab va oqibat) va Samsara (qayta tug‘ilish davriyligi) qonunlari doirasida shakllanadi.

• Buddizm mustaqil va barqaror mohiyatga ega bo‘lgan “Men” tushunchasini inkor etadi (*Anatman* tushunchasi). Inson meditatsiya amaliyotlari orqali moddiy dunyoga bog‘lanmaslikni, hushyorlikni (onglilikni),

barcha tirik mavjudotlarga nisbatan rahm-shafqatni (*karuna*) hamda o‘z-o‘zini anglashni o‘rganadi.

Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichi dunyoviy va diniy sohalar o‘rtasidagi qat’iy chegaralarning xiralashuvi bilan tavsiflanadi. Din jamoat-siyosiy hayotda yo‘naltiruvchi kuch sifatidagi o‘rnini yo‘qotib bormoqda, biroq shaxsiy darajaga qaytmoqda. Dinda xususiylashuv jarayoni kechmoqda. XXI asrda din ta’siri ostida shaxsning shakllanish jarayoni tub o‘zgarishlarga uchramoqda:

1. “Tanlovga asoslangan din”: An’anaviy jamiyatda inson o‘z ajdodlarining dinini avtomatik tarzda meros qilib olgan bo‘lsa (belgilangan diniy maqom), bugungi kunda u o‘zining diniyligini o‘zi shakllantiradi. Bunda “ma’naviy supermarket” fenomeni yuzaga kelmoqda; unda inson turli an’analardan ayrim unsurlarni o‘zlashtiradi (masalan, cho‘qintirilgan xristianning buddaviy meditatsiya bilan shug‘ullanishi va karmaga ishonishi).

1. Kiber-diniylik: Diniy institutlarning virtuallashuvi. Insonlar onlayn hamjamiyatlar doirasida ijtimoiy munosabatlarga kirishishlari, voizlarning podkastlarini tinglashlari va virtual ziyoratlarni amalga oshirishlari mumkin. Bu holat diniy tajribani yanada individuallashgan va mozaik tusga ega qiladi.

2. Institutsional e’tiqoddan shaxsiy ma’naviyatga o‘tish: “Ma’naviy, ammo dinga mansub emas” (spiritual but not religious) tushunchasining ommalashuvi. Insonlar cherkov iyerarxiyasining qat’iy nazoratini rad etgan holda, ayni paytda transsendent (oliy borliq bilan bog‘liq) tajribalar va axloqiy yo‘nalishlarga bo‘lgan ehtiyojni saqlab qoladilar.

Xulosa

Ijtimoiy institut sifatida din inson shaxsini shakllantirishda kuchli omil bo‘lib qolmoqda va o‘zgaruvchan tarixiy sharoitlarga yuqori darajada moslashuvchanlikni namoyon etmoqda. Hayotga mazmun bag‘ishlash, ijtimoiy nazorat, psixologik kompensatsiya va guruh birlashuvi kabi vazifalarni bajarish orqali din shaxsning asosiy qadriyatlarini shakllantiradi, xulq-atvor namunalarini belgilaydi hamda xulq-atvorning halokatli og‘ishlari va ekzistensial inqirozlardan himoya qiladi.

Zamonaviy post-sekulyar davrda din ta’sirining tabiati o‘zgarmoqda: jamiyat shaxsni cherkov institutlari orqali qat’iy va tashqi tomondan shakllantirishdan voz kechib, diniy o‘zlikni mozaikasimon, mutlaqo ixtiyoriy va individual tarzda shakllantirish sari intilmoqda. Shunga qaramay, insonning o‘z mavjudligini transsendent (oliy) asosga bog‘lashga bo‘lgan tub ehtiyoji dinning yaqin kelajakda ham sotsializatsiya jarayonidagi ajralmas institut bo‘lib qolishini ta’minlaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati.

1. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. — М.: Прогресс, 1990.
2. *Дюркгейм Э.* Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии. — М.: Элементарные формы, 2018.
3. *Бергер П., Лукман Т.* Социалное конструирование реалности. Трактат по социологии знания. — М.: Медиум, 1995.
4. *Парсонс Т.* О структуре социалного действия. — М.: Академический проект, 2000.
5. *Олпорт Г.* Личность в психологии. — М.: КСП+; СПб.: Ювента, 1998.
6. *Яблоков И. Н.* Социология религии: Теоретические проблемы. — М.: Мысл, 1979.
7. *Хабермас Ю.* Противники секуляризации. Религия в публичной сфере // Отечественные записки. — 2006. — № 6.
8. *Тейлор Ch.* Секулярный век. — М.: ББИ, 2017.